

СИНТАКСА

Синтакса је део граматике који изучава принципе на основу којих се од речи формирају реченице као целовите (завршене) јединице усмене или писане комуникације (термина води порекло од старогрчке речи *syntaxis* ‘наука о грађењу реченице односно о слагању и уређивању речи у реченици’: *syn* = са, заједно; *taxis* = ред, распоред).

СИНТАКСИЧКЕ ЈЕДИНИЦЕ

Синтаксички систем српског књижевног језика обухвата следеће синтаксичке јединице: *комуникативне* и *предикатске реченице*, *синтагме* и *речи*. Појам реченице употребљава се, дакле, да означи комуникативну и предикатску реченицу.

Комуникативна реченица (реченица у ширем смислу) јесте синтаксичко-комуникативна јединица којом се исказује целовита (завршена) порука. Она се у говору обележава нарочитом интонацијом (којом се све речи обједињују у једну целину), а у писању великим словом на почетку и тачком, упитником или узвичником на крају.

Пример:

Ускоро нам долази пролеће.

Дошао је поштар | и донео нам рачун за телефон.

Састав комуникативне реченице. Комуникативна реченица може имати бар једну независна реченица (први наведени пример), а може бити састављена од две (други пример) или више међусобно напоредних независних реченица.

Напомена: Старији термини за комуникативну реченицу која се састоји од више напоредних независних реченица јесу *напореднословена* (или *независнословена*) реченица.

Предикатска реченица (реченица у ужем смислу) јесте језичка јединица образована помоћу предиката тј. глагола у личном (финитном) облику. Нпр. *Читам књигу* или *Читала бих књигу* јесу предикатске реченице, јер глагол стоји у презенту одн. потенцијалу. Али, *читати књигу*, *читајући књигу*, *прочитавши књигу* нису предикатске реченице већ глаголске синтагме.

Да би се помоћу глагола образовала предикатска реченица, он мора

- да стоји у личном облику и
- да се слаже са субјектом у лицу, роду и броју.

Пример: Петар је отишао у школу. Предикат *отишао је* слаже се са субјектом *Петар* у лицу (стоји у 3. лицу), роду (стоји у мушком роду) и броју (стоји у једнини).

Подела предикатских реченица

1. независне – то су оне које могу да стоје самостално, а то могу зато што имају своју комуникативну функцију (њима се обавештава, исказује жеља, пита, заповеда и сл.);
2. зависне – не могу да стоје самостално, него су делови предикатских реченица (независних или зависних) или чак синтагми унутар којих врше разне службе.

Састав предикатске реченице

Састав предикатске реченице зависи од значења глагола који има службу предиката.

Пример: Глаголи *разданити се*, *смркатати се*, *снежити* и сл. означавају збивање у природи које се одвија само од себе, без вршиоца (кажемо да су безлични). Зато реченице: *Разданило се*; *Смркава се*; *Снежи* немају субјекат; састоје се само од предиката.

Насупрот њему су глаголи *ћутати*, *смејати се*, *спавати*, *сести* и сл., који су лични, радња која се обавља има вршиоца. Зато реченице у којима су овакви глаголи предикати имају субјекат: *Никола се смеје*; *Деца спавају* (субјекат: Никола и деца, предикат: смеје се и спавају).

Глаголи *читати*, *писати*, *волети* захтевају, поред *вршиоца*, и *трпиоца* радње, оног на коме се радња врши, тако да такве реченице имају још један реченични члан – *прави објекат*: *Марко чита књигу*; *Ученици пишу задатак*; *Девојчице воле лутке*. Прави објекат (или само објекат) стоји у акузативу без предлога. Реч је о прелазним (транзитивним) глаголима.

Глаголи који захтевају допуну у неком другом падежу или у акузативу с предлогом јесу непрелазни глаголи. Објекат уз те глаголе и у тим падежима јесте *неправи објекат*: *Новак се бави спортом*; *Милица прича о новој учитељици*.

Однос предикатских и комуникативних реченица

За комуникативну реченицу употребљава се и термин *и с к а з*, а за предикатску реченицу термин *к л а у з а*.

Предикатска реченица (реченица у ужем смислу) јесте језичка јединица која је формирана помоћу предиката и која означава неку ситуацију (радњу, стање, збивање, процес).

Комуникативна реченица, тј. целовита порука, мора да има бар једну предикатску реченицу, и то изговорену са одговарајућом интонацијом, односно написану са одговарајућим завршним знаком интерпункције (тачком, упитником или узвичником).

Реч као синтаксичка јединица

Комуникативна реченица је највиша (најшира) синтаксичка јединица, а *реч* је најнижа (најужа) синтаксичка јединица. За синтаксу је *реч* елементарна, тј. проста, недељива, нерашчлањивана јединица.

Када се реч посматра као део лексичког фонда, као јединица лексике, називамо је *лексема*. Променљиве лексеме се наводе у свом *основном облику*, и то: глаголи – у инфинитиву, именице – у номинативу једнине, придеви – у номинативу једнине мушког рода неодређеног вида позитива (ако придев нема неодређени вид, онда у одређеном виду).

Под термином *реч* не подразумева се увек иста појава.

Пример: У реченици „Рука руку мије“ употребљене су две лексеме – лексема *рука* (два пута) и лексема *мити* (једанпут).

Посматрано са становишта морфологије (употреба речи у одређеном граматичком облику) и синтаксе (употреба речи у реченици), ми говоримо о *морфосинтаксичким речима*. У наведеном примеру употребљене три *морфосинтаксичким речи*: *рука* (именица *рука* у номинативу једнине), *руку* (именица *рука* у акузативу једнине) и *мије* (глагол *мити* у трећем лицу једнине презента).

Термин *морфосинтаксичка реч* употребљава се за све врсте речи – и променљиве и непроменљиве.

Конституентске и помоћне речи

Конституентске речи су оне речи које означавају бића, предмете, својства, ситуације и сл. и представљају лексичко језгро синтаксичких јединица. Такве речи су:

- *именичке речи*: именице, именичке заменице (личне и неличне) и бројеви са деклинацијом сличном деклинацији именица;
- *придевске речи*: придеви, придевске заменице, редни бројеви и сви други бројеви који имају деклинацију сличну деклинацији придева;
- *прилошке речи*: прилози и непроменљиви бројеви;
- *глаголи*.

Помоћне речи се употребљавају уз синтаксичке јединице да конкретизују њихове функције и односе и обележе и истакну разна граматичка значења. Такве речи су:

- предлози;
- везници (зависни и напоредни);
- речце (партикуле).

Синтагме

Посебан тип синтаксичке јединице јесте *синтагма*. То је спој две или више речи (чланова, конституената) у једну појмовну целину тј. група речи везана истом службом у реченици. Једна од тих речи је носилац значења и представља *лексичко језгро* синтагме.

У зависности од тога која је врста речи главна реч у синтагми (именица, придев, прилог или глагол), синтагма може бити:

именичка: *занимљива књига; књига о шаху;*

придевска: *врло занимљив; веома занимљив;*

прилошка: *врло пажљиво; посебно пажљиво* и

глаголска: *пажљиво читати; детаљно читати.*

Осим главног конституента, синтагма има један или више зависних конституената: *једна занимљива књига о шаху.*

Литература:

Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Граматика српског језика за гимназије и средње школе*, Београд : Завод за уџбенике, 2008.

Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, Београд : Научна књига 1974.

РЕЧЕНИЧКИ КОНСТИТУЕНТИ (ЧЛАНОВИ)

Главни чланови субјекатско-предикатске реченице јесу субјекат и предикат.

Субјекат исказује *вршиоца радње* или *носиоца стања* који су означени предикатом. То је независан реченични члан, најчешће исказан

- именицом: *Марко* је добар ђак;
- именичком синтагмом: *Моја сестра Милица* је јуче допутовала;
- именичком заменицом: *Они* су тек јуче стигли.

Субјекат стоји у номинативу једнине или множине, обично на почетку реченице (тада означава појам који нам је познат), али може и на крају реченице (тада представља нову информацију):

- *Марко* је допутовао синоћ (одговара се на питање: Када је допутовао Марко? Марко је познат појам)
- Синоћ је допутовао *Марко* (одговара се на питање: Ко је допутовао синоћ? Марко је нови појам).

Субјекат који стоји у номинативу назива се граматички субјекат.

Субјекат не мора бити изречен, него се може подразумевати на основу облика глагола или контекста:

- Читам (подразумева се да је вршилац радње онај који говори);
- Марко је спавао. Пробудио се на звук звона (у другој реченици субјекат није изречен, јер се подразумева да је исти као у претходној).

Субјекат може стајати и у дативу или акузативу без предлога. То је онда логички субјекат:

Деци се спава.
Боли *ме* глава.

Логички субјекат може стајати и у генитиву без предлога. Он не исказује носиоца стања, него појам чије се постојање тврди или пориче; службу предиката врши глагол имати/бити, који стоји у безличном облику: На улици нема *живе душе*.

Предикат

Предикат именује радњу или стање и приписује их субјекту. Може бити глаголски и именски.

Глаголски предикат се састоји од глагола у личном глаголском облику, који се са субјектом слаже у лицу, роду и броју.

Милош *се успавао*. Предикат *се успавао* се слаже са субјектом у лицу (3. лице), броју (једнине) и роду (мушки род).

Именски предикат се састоји из *споне* и *именског дела*:

- *спона* је глагол јесам/бити; у презенту се употребљава гл. јесам, а у другим, глаголским облицима глагол бити: Марко је одличан спортиста; Марко је био / ће бити одличан спортиста;
- *именски део предиката* је нека именска реч (обично именица или придев), односно синтагма с таквом речју. Именска реч стоји у номинативу, а придев у неодређеном виду: Марко је *веома спретан*; Марко је *најбољи ђак у разреду*. Именским делом предиката субјекту се најчешће приписује нека особина и тада он долази на питање *какав?* (је Марко) или *шта?*(је Марко).

Постоје глаголи којикао допуна захтевају други глагол, као што су, нпр., *моћи*, *морати*, *хтети*, *смети* и *требати* (то су *модални глаголи*, означавају радњу која није стварна) и *почети*, *почињати*, *наставити*, *настављати*, *престати*, *престајати* (то су *фазни глаголи*, јер изражавају фазу у којој се нека радња налази):

Морамо много да учимо. Требало је да ми кажеш.
Марко је почео да тренира. Милан је престао да тренира.

Модални и фазни глаголи заједно са својом допуном чине *сложени предикат*, за разлику од *простог*, о коме је прво било речи.

Објекат

Прави објекат означава биће или предмет на коме субјекат врши неку радњу, на коме се радња дешава. Он стоји уз прелазне глаголе, он је допуна прелазним глаголима.

Службу правог објекта могу вршити *именица*, *именичка синтагма* или *именичка заменица* у акузативу (једнине или множине) без предлога: Милица залива *цвеће* – Милица = субјекат; залива = предикат; *цвеће* = прави објекат; Ученици полагају *испит*; Сељак оре *њиву*.

Службу правог објекта може вршити и *зависна реченица*: Марко је рекао *да ће доћи на време*.

Неправи објекат стоји уз глаголе (и непрелазне и прелазне) уз које се налази неки именички појам који није трпилац радње. Такви објекти у свим другим падежима осим акузатива без предлога (укључујући и акузатив с предлозима), као и предлошко-

падежним конструкцијама: Дајте *ми* неки предлог; Сви се навикавамо *на нови вид наставе*; Напиши *мајци* писмо.

Прилошке одредбе

Прилошке одредбе су реченични чланови који одређују глаголску радњу по:

- месту (одговара на питање: *где* се нешто дешава?): *На улицама* се бели снег; Јован купује књиге *у овој књижари*;
- времену (кад?): *Данас* смо сви били код куће; *Јуче* је опет био код нас;
- мери времена (*колико дуго*?): Радио је *тридесет година* као учитељ;
- мери (*колико*?): Време је да се *мало* одмори;
- начину (*како*?): Целог живота је *вредно* радио; Музика је *гласно* свирала;
- узроку (*зашто*?): Не излазимо из куће *због вируса*; *Због кише* нисмо отишли на излет.

Прилошке одредбе проширују информације исказане субјектом, објектом и допунама.

Именичке одредбе

Атрибут је зависни члан именичке синтагме, који означава особину, припадност, количину именице уз коју стоји

Према саставу и облику конституентске јединице атрибути се могу поделити на три типа:

- конгруентни атрибути,
- падежни атрибути и
- атрибутиви.

Конгруентни атрибути су: придеви, придевске синтагме, придевске заменице и редни бројеви. Они приписују свој садржај (особину, количину, припадност) именичком појму уз који стоје и с којим се слажу (конгруирају) у роду, броју и падежу.

Пример: добра/занимљива	}	> КЊИГА
врло добра/необично занимљива		
Маркова/Тањина		
моја/твоја/ ...		
ова/нека/свака		
прва/ друга/трећа/ ...		

Све придевске речи су у номинативу једине женског рода јер је *књига* именица женског рода и стоји у номинативу једине.

Падежни атрибути

Као атрибути могу се употребити и именице и именичке синтагме у неком зависном падежу (без предлога или с предлогом).

Овакви атрибути могу се груписати у падежне атрибуте с 1) *придевским*, 2) *рекцијским* и 3) *прилошким значењем*.

1) Падежни атрибути с придевским значењем одговарају на питања: *какав?*, *од чега?*, *које врсте?*, *чији?* и сл.

Пример:

- џемпер *сиве боје* (сиви џемпер), жена *риђе косе* (риђокоса жена), машина *за писање* (писаћа машина); девојка *с великим младежом* на лицу, столица *на расклапање*, човек *у годинама*;
- ташна *од коже* (кожна ташна), ограда *од дрвета* (дрвена ограда), прстен *од злата* (златан прстен);
- књига *Тање Петровић* (Тањина књига), фотографија *нашег разреда*, романи *Иве Андрића* (Андићеви романи).

2) Рекцијски падежни атрибути. У ком падежу и са којим предлогом ће стајати рекцијски атрибут зависи од рекције именице која се допуњава.

Пример:

- страх од некога/нечега (*од* + ген.), оданост некоме/нечему (дат.), љубав према некоме/нечему (према + дат.), сећање на некога/нешто (*на* + акуз.), увереност у нешто (*у* + акуз.), таленат за нешто (*за* + акуз.), бављење нечим (инстр.), сродство с неким (*с(а)* + инстр.), жудња за нечи м (*за* + инстр.), прича о некоме/нечему (*о* + лок.), искуство у нечему (*у* + лок.).

3) Падежни атрибут с прилошким значењем, тј. са значењем *места*, *времена*, *начина*, *узрока*, *циља* и сл., најчешће се везују, као и рекцијски атрибути, за глаголске и сличне именице.

Примери:

летовање *на мору*, одлазак *у природу*, пењање на планину, састанак *у петак*, путовање *по ноћи*, возња *аутобусом*, радост *због победе*.

Именице које означавају конкретне појмове могу такође имати неке атрибуте прилошког значења: (она) књига на столу.

Књига је на столу.

Као атрибути могу да се употребе и *прилози*, пре свега за место и време: боравак *овде*, путовање *ноћу* итд.

Атрибутив

Атрибутив је именица у служби атрибута:

птица *селица*, змија *отровница*, пас *луталица*, јабука *кожара*, камен *темељац*, син *јединац*, писац *реалиста*, возач *почетник*, река *Ибар*, село *Бистрица*.

Врста атрибутива су и *титуле*, *називи сродства* и *друге квалификације* које се исказују именицама које се налазе испред имена, презимена, назива занимања и сл.:

господин Никола, докторка Петровић, професор Милан Јовановић, баба Мара, кум Пера, чика Милан.

Врста атрибутива јесу и називи књига, уметничких дела, листова и часописа, удружења, спортских клубова, хотела, разних институција итд.: роман „Травничка хроника“, трагедија „Хамлет“, балет „Лабудово језеро“, часопис „Галаксија“, клуб „Јединство“, хотел „Славија“.

Апозиција и апозитив

Апозиција и апозитив одређују именице, али су издвојене из реченице – у говору паузама, а у писању запетама.

Апозиција је исказана *именицом* или *именичком синтагмом* и стоји у истом падежу као и именица коју одређује: Тирило и Методије, *хришћански мисионари и просветитељи*, творци су глагољице. Петар Велики, *руски цар*, реформатор је руске ћирилице.

Апозиција може означавати исти појам као и именица коју одређује (као у наведена два примера), а може доносити и неку особину именичког појма: Зимовали смо на Копаонику, *најпознатијем скијалишту у региону*.

Апозитив је исказан *придевом* (у неодређеном виду) или *придевском синтагмом* и слаже се са именицом у роду, броју и падежу: Стриц, *блијед и уморан*, сједи на одређеном мјесту; Ветрић, *пун мириса и свежег пољског цвећа*, лелуја зрело, златно класје.

У служби апозитива може бити и цела зависна реченица: Јован, *који је био одличан студент*, брзо је нашао посао.

Литература:

Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Граматика српског језика за гимназије и средње школе*, Београд : Завод за уџбенике, 2008.

Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, Београд : Научна књига 1974.

